

Collectie dr. Fritz Mannheimer (1890-1939)
Rapport Herkomstonderzoek Rijksmuseum te
Amsterdam

Inhoud

Introductie.....	2
Selectie en methode herkomstonderzoek Collectie Mannheimer.....	4
Resultaat.....	5
Risicocollecties.....	7
Bijlage 1: bronnenlijst.....	11
Bijlage 2: objecten met Artistic-nummer.....	14
Bijlage 3: objecten met een Russische herkomst.....	16
Bibliografie rapport.....	18

Introductie

Dit is het rapport van het herkomstonderzoek naar de collectie van dr. Fritz Mannheimer (Stuttgart 1890-Vaucresson 1939). Het onderzoek naar de collectie Mannheimer past in het algehele herkomstonderzoek dat het Rijksmuseum sinds 2012 uitvoert, conform de richtlijnen van de Museumvereniging. De keuze om deze collectie apart te onderzoeken, kwam voort uit het feit dat Mannheimer veel objecten verwierf in Duits en bezet gebied in de periode 1920-39; hierdoor bestaat het risico dat hij objecten heeft verworven met een niet-heldere herkomst. Voor het eerst is er gedurende twee jaar door een team van drie wetenschappelijk medewerkers collectiebreed gestructureerd herkomstonderzoek gedaan naar de collectie Mannheimer. Dit heeft nieuwe onderzoeksresultaten opgeleverd en een diepgravende kennis van de verzamelaar en zijn verzameling.

In totaal hebben 1.703 inventarisnummers behorend tot de voormalige collectie Mannheimer op de website nu een volledige uitgezochte herkomstgeschiedenis voor de periode 1933-45. Na onderzoek zijn er 185 inventarisnummers aangemerkt met een niet-heldere herkomst. Dit zijn alle objecten uit de collectie Franz en Margarete Oppenheimer en één object, BK-16920, uit de collectie van Maximilian Benedikt Heyum Freiherr von Goldschmidt-Rothschild (1843-1940).¹

Dit onderzoek heeft zich hoofdzakelijk gericht op de wijze van verwerven van Fritz Mannheimer. Dit was een uitdaging, omdat er geen administratie of aankoopgegevens van Mannheimer zelf bewaard zijn gebleven. Door het raadplegen van een groot aantal publicaties en archieven is het onderzoeksveld inzichtelijk geworden.²

Dr. Fritz Mannheimer vertrok in 1915 uit Berlijn en vestigde zich in hetzelfde jaar in Amsterdam. Zijn eerste verblijf was aan de Kloveniersburgwal 113 en in 1920 kocht hij een villa aan de Hobbemastraat 20, gelegen tegenover het Rijksmuseum. In datzelfde jaar kreeg hij de opdracht om de Amsterdamse vestiging van de Berlijnse Mendelssohn bank op te zetten.³ In 1936 vroeg Mannheimer de Nederlandse nationaliteit aan.

Rond de periode waarin Mannheimer zijn intrek nam in de villa, begon hij met het aanleggen van zijn kunstcollectie. Een kunstcollectie die beroemd zou worden om zijn enorme omvang, hoge kwaliteit en rijke historie. Mannheimer financierde zijn aankopen met gelden van de Amsterdamse tak van Mendelssohn & Co bank. Op 25 juni 1934 werd de kunstcollectie door Mannheimer in eigendom overgedragen aan de Engelse vennootschap *Artistic & General Securities Company Ltd.*⁴ De objecten werden echter weer in huur afgestaan aan Mannheimer, zodat deze in zijn huis konden blijven. In 1936 liet Mannheimer een collectiecatalogus schrijven door de kunsthistoricus Otto von Falke. In deze catalogus werd elk object uit de collectie uitgebreid beschreven inclusief de tot dan toe bekende herkomstinformatie.

In de laatste jaren van zijn leven kreeg Mannheimer gezondheidsproblemen en vanaf eind 1938 werd hij verzorgd door Marie Annette Reiss (1917-2004). De twee trouwden in 1939 en bij het overlijden van Mannheimer in datzelfde jaar, was zijn vrouw zwanger van een dochter, Anne

¹ Zie Risicocollecties, pagina 6 van dit rapport.

² Zie bijlage 1.

³ Janssen 2011, p. 166.

⁴ Korthals Altes 1974, p. 4.

France Mannheimer (1939-). Zijn nalatenschap werd kort na zijn dood, vanwege grote openstaande schulden, failliet verklaard.⁵ De curator, Mr. E. J. Korthals Altes, werd met deze zaak belast.

In opdracht van de curator stelde mevrouw Hudig, conservator van de afdeling kunstnijverheid van het Rijksmuseum, in 1939 een taxatielijst op van alle objecten aanwezig in de Hobbemastraat 20.⁶ Dit was niet het enige woonhuis van Mannheimer. In 1933 reeds, kocht hij een villa in Vaucresson, vlakbij Versailles, waar hij vanaf dat moment veel tijd doorbracht en eveneens objecten verzamelde.⁷

De kunstnijverheid uit de collectie Mannheimer, die zich nu in het Rijksmuseum bevindt, wordt per object genoemd op de taxatielijst van 1939. Dit betekent dat deze objecten op dat moment in Nederland aanwezig waren.⁸ Het is onbekend wat voor collectie zich precies in Vaucresson bevond. Het is echter wél bekend dat een aantal tekeningen en één schilderij, nu deel uitmakend van de museumcollectie, uit 'het Franse deel' van de verzameling afkomstig zijn en aldaar in de oorlog in Duits bezit kwamen.⁹

In 1940 werd de, op de Hobbemastraat aanwezige, kunstcollectie verkocht aan de Dienststelle Mühlmann met als bestemming Adolf Hitlers Führermuseum in Linz. Een restant van de collectie werd, verdeeld over drie Amsterdamse veilinghuizen, in 1941 geveild. Na de oorlog is de collectie Mannheimer gerecupereerd aan de Nederlandse Staat. Van 14 tot en met 21 oktober 1952 werden uit deze gerecupereerde collectie bij Frederik Muller in Amsterdam 476 loten geveild.¹⁰ Er werden daarnaast enkele objecten verdeeld over verschillende Nederlandse musea. Het grootste deel van de collectie Mannheimer werd echter overgedragen aan het Rijksmuseum en is nog altijd toonaangevend voor de huidige museumcollectie. Circa 500 van de circa 8.000 objecten die in de vaste opstelling te zien zijn, zijn afkomstig uit de collectie Mannheimer. Deze collectie heeft ertoe bijgedragen dat het Rijksmuseum zich op het gebied van kunstnijverheid kan meten met de wereldtop.

⁵ NHA, no. 233, Het archief van de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam, 1931-1939, inv. no 1365, image 17, p. 16. Ter verduidelijking van hoe hoog dit bedrag was, vermeldt deze bron dat het totaal der schulden bij faillissementen in 1938 ruim 73 miljoen gulden was.

⁶ C.D. Hudig, Recapitulatie der geïnventariseerde kunstvoorwerpen van wijlen Dr. F. Mannheimer (NHA, 476 Rijksmuseum en rechtsvoorgangers te Amsterdam, 2142 inventaris van de verzameling Mannheimer, met foto's)

⁷ Baarsen 2013, p. 17.

⁸ C.D. Hudig, Recapitulatie der geïnventariseerde kunstvoorwerpen van wijlen Dr. F. Mannheimer (NHA, 476 Rijksmuseum en rechtsvoorgangers te Amsterdam, 2142 inventaris van de verzameling Mannheimer, met foto's)

⁹ Deze objecten zijn na de oorlog aan Frankrijk gerecupereerd en vervolgens vanuit Frankrijk naar Nederland gekomen. Zie: NHA, no. 233, Het archief van de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam, 1931-1939, inv. no 1365, image 317, letter from Korthal Altes to the Minister of Finance, 26 April 1951. De database van Jeu de Paume (ERR) met geconfisqueerde objecten vanuit Frans grondgebied geeft in het geval van de collectie Mannheimer geen betrouwbaar beeld; in deze database komen objecten voor die met zekerheid in 1939 in de Hobbemastraat aanwezig waren, gebaseerd op: RMA Archief, collectie Dr. F.M. Opnamen door C. Vierveijzer 1939.

¹⁰ *Antiquités du XVIIe au XVIIIe Siècle provenant de la célèbre collection du Dr. F. Mannheimer, Amsterdam*, Amsterdam (Frederik Muller), 14-21 oktober 1952.

Selectie en methode herkomstonderzoek Collectie Mannheimer

De selectie van 1.703 inventarisnummers behorende tot de voormalige collectie Mannheimer is gebaseerd op informatie uit het inventarisboek van het museum. Bij aanvang van het onderzoek is deze selectie uitgesplitst in 82 kleinere onderzoeksgroepen, gebaseerd op de herkomstinformatie vermeld in zijn collectiecatalogus van 1936. Deze selectie is gemaakt op basis van de laatst bekende eigenaar vóór Mannheimer. De objecten waarvoor geen enkele vroegere eigenaar bekend was, vormden samen een aparte groep.

Buiten deze verdeling om, is er gedurende het onderzoek nóg een onderverdeling mogelijk gebleken, die van invloed was op de onderzoeksmethode. Dit heeft geresulteerd in twee aparte groepen waarvoor, na overleg met dr. R.E.O. Ekkart, gereduceerd onderzoek kon worden gedaan. De eerste groep bevat alle objecten met een Artistic-nummer. Deze objecten zijn uitgelicht, omdat we kunnen stellen dat ze ten tijden van de Artistic-transactie, 25 juni 1934, in de collectie Mannheimer aanwezig waren. De kans op een niet-heldere herkomst werd hierdoor enorm verkleind.¹¹

De tweede groep waar een gereduceerd onderzoek voor gedaan is, bestaat uit alle objecten waarvan bekend is dat ze afkomstig zijn uit Russische collecties. Gedurende het onderzoek zijn er verschillende aanwijzingen gevonden dat Mannheimer deze objecten direct van de Russische Staat kocht.¹²

Voorafgaand aan het herkomstonderzoek naar de individuele objecten is veel tijd besteed aan het onderzoek naar de collectie als geheel. Er is intensief onderzoek gedaan naar de biografische achtergrond van Fritz Mannheimer en naar zijn manier van verzamelen. Hierdoor is gepoogd een sleutelbron te vinden waardoor de lacunes in de herkomsten voor alle objecten konden worden aangevuld. Ondanks dat niet alle onduidelijkheden zijn opgelost, heeft dit onderzoek de kennis over deze verzamelaar in kaart gebracht en bloot gelegd welke onduidelijkheden nog resteren over zijn manier van verzamelen. Vervolgens is uitgebreid onderzoek gedaan naar de voorgaande collecties. Deze collecties zijn bestudeerd met een focus op de mogelijke relatie tot Mannheimer en als doel om een moment voor de transactie te achterhalen.

Indien het onderzoek naar de collectie Mannheimer, evenals het onderzoek naar de voorgaande collectie, niets opleverde, werd het onderzoek naar de individuele objecten gestart. Dit onderzoek is vormgegeven aan de hand van een vooraf vastgestelde gestructureerde werkwijze.¹³

¹¹ Zie bijlage 2.

¹² Zie bijlage 3.

¹³ Zie bijlage 1.

Resultaat

Categorie	Aantal inventarisnummers
Totale collectie Mannheimer	1.703
1. Onderverdeeld in:	
Objecten met herkomst zonder lacunes in de periode 1933-45	196
Objecten met herkomst mét lacunes in de periode 1933-45	1.507
2. Onderverdeeld in:	
Objecten met een bekende herkomst vóór Mannheimer	940
Objecten zonder een bekende herkomst vóór Mannheimer	763
3. Onderverdeeld in:	
Objecten waarvan de herkomst geen aanleiding geeft om deze als niet-helder aan te merken	1.518
Objecten met een niet-heldere herkomst	185

Op basis van deze getallen blijkt dat het eindresultaat nog veel herkomsten met lacunes bevat. Dit intensieve onderzoek van twee jaar maakte het echter mogelijk om een enorme hoeveelheid informatie te bundelen en zo de verzameling Mannheimer meer inzichtelijk te maken. Bronnen voor directe verwervingen door Mannheimer zijn nauwelijks bekend. Door het raadplegen van indirecte bronnen is er echter wel een context gecreëerd die de waarschijnlijkheid van veel transacties heeft aangetoond.

Een voorbeeld hiervan is het in kaart brengen van de handelaren rondom Mannheimer. Dit netwerk varieert van handelaren die in de jaren '20 en '30 objecten in bezit hadden die later in de collectie Mannheimer werden aangetroffen tot handelaren waarvan we weten dat zij zaken deden met Mannheimer. Het archief van de kunsthandel Duveen heeft in dit kader het meeste opgeleverd. In dit archief bevinden zich briefwisselingen mét en over Mannheimer, die in algemene zin meer inzicht hebben gegeven in zijn aankopen en zijn karakter. De informatie in dit archief heeft voor 17 inventarisnummers gezorgd voor sluitende herkomstinformatie.

Voor 1.375 objecten is het op basis van drie bronnen mogelijk gebleken om in kaart te brengen wanneer deze zich in ieder geval in de collectie Mannheimer bevonden.

De vroegste bron is te dateren tussen 1928-1933 en is het fotoalbum dat de Duitse fotografe Hanna Elkan maakte van het interieur van Mannheimers villa aan de Hobbemastraat. In dit album, bestaande uit 52 foto's, worden de verschillende vertrekken inclusief hun inrichting getoond en zijn de afzonderlijke objecten duidelijk te identificeren.¹⁴

De tweede bron die een tijdsaanduiding geeft, is de aanwezigheid van een Artistic-nummer.¹⁵ Dit bewijst de aanwezigheid van het object in de collectie Mannheimer op 25 juni 1934, de dag van de transactie. Voor deze transactie is een gebrek aan documentatie; de Artistic-nummers zijn enkel te

¹⁴ De datering van dit album is gebaseerd op vier factoren: Hanna Elkan vestigde zich vanaf 1928 in Amsterdam, de heer Jaffé gaf aan dat hij dit album rond 1930 ten geschenke heeft ontvangen van dr. Mannheimer, tijdens het onderzoek is geen enkel object aangetroffen dat werd afgebeeld en pas ná 1933 werd verworven, een ameublement dat Mannheimer in 1934 kocht en in 1933 op zicht in zijn huis aan de Hobbemastraat 20 had staan, is niet gefotografeerd. Het is zeer aannemelijk dat Mannheimer, kort na de productie van dit album, zijn interieur heeft veranderd. Op de foto's die in 1939-1940 werden gemaakt, ten tijden van de taxatie van zijn collectie, is een volledig hernieuwd interieur zichtbaar.

¹⁵ Zie bijlage 2.

herleiden uit het taxatierapport dat in 1939 werd opgesteld door mevrouw Hudig. In dit rapport is ook de zin opgenomen 'Oud bezit buiten Artistic gehouden', een zin die aanduidt dat de objecten al vóór 25 juni 1934 in de collectie Mannheimer aanwezig moeten zijn geweest. Mevrouw Hudig heeft mogelijk nog wel de beschikking gehad over enige administratie rondom Artistic.

Tenslotte is de aanwezigheid van een object in de collectiecatalogus, samengesteld door kunsthistoricus Otto von Falke, een bewijs dat het object zich in 1936 in de collectie bevond. Von Falke startte in 1935 met de catalogus en rondde deze in maart 1936 af.¹⁶ Helaas is er in zijn archief, bewaard in het Germanischen Nationalmuseum in Neurenberg, geen aanvullende informatie gevonden.¹⁷

In onderstaande tabel wordt weergegeven voor hoeveel objecten het mogelijk was om een datering te geven voor de aanwezigheid in de collectie Mannheimer. Logischerwijs vindt men hier dubbele aantallen; het is mogelijk dat een object dat aanwezig is in het fotoalbum, óók een Artistic-nummer heeft en óók is opgenomen in de collectiecatalogus. Er zijn 328 inventarisnummers die niet worden genoemd in de beschreven bronnen.

Categorie	Aantal inventarisnummers
Objecten die voorkomen in het fotoalbum van het interieur van de Hobbemastraat 20, vervaardigd tussen 1928-1933.	173
Objecten die onderdeel waren van de Artistic transactie in 1934.	818
Objecten met het bijschrift "oud bezit buiten Artistic gehouden" op de inventarislijst door Mej. Hudig in 1940	10
Objecten die zijn opgenomen in de collectiecatalogus van Fritz Mannheimer, opgesteld door dr. Otto von Falke in 1936	1.197

¹⁶ Von Falke, 1936.

¹⁷ Deutsches Kunstarchiv im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg. Bestand: Falke, Otto von. Bestandsnummer: 69, ZR-Nummer: 422. Signatur: DKA, NL Falke, Otto von

Risicocollecties

Binnen de collectie Mannheimer komen objecten voor die onderdeel zijn geweest van particuliere collecties, waarvan de eigenaren of hun erfgenamen in de problemen zijn gekomen als gevolg van het aan de macht komen van het naziregime. De collecties waar dit voor geldt zijn de collecties van het echtpaar Franz en Margarete Oppenheimer, de familie Von Rothschild, de familie Von Goldschmidt-Rothschild, mevrouw Hermine Feist-Wollheim (1855-1933, Berlijn) en mevrouw Milly Antonie von Friedländer-Fuld (1866-1943, Berlijn/Amsterdam).

Het onderzoek naar de objecten uit deze collecties heeft zich met name toegespitst op het in kaart brengen van het moment én de wijze van bezitsverlies. De herkomst van de collectie van Franz en Margarete Oppenheimer is naar aanleiding van dit onderzoek niet-helder gebleken, evenals één object uit de collectie Von Goldschmidt-Rothschild. Beide collecties worden hieronder nader toegelicht. Vooralsnog is er voor de overige collecties geen reden om aan te nemen dat de objecten een mogelijk niet-heldere herkomst hebben. Deze collecties worden hier toch apart uitgelicht om inzichtelijk te maken waarom ze als groep tot meer waakzaamheid hebben geleid.

Franz en Margarete Oppenheimer

Over het Berlijnse echtpaar Franz (1871-?) en Margarete (1878-?) Oppenheimer is niet veel bekend. Dit joodse verzamelarsechtpaar wordt zeer vaak verward met een ander echtpaar dat omstreeks dezelfde tijd leefde en verzamelde: Margarete Reichenheim-Oppenheim (1857-1935) en Franz Oppenheim (1852-1929), Berlijn. Gezien het vroege overlijden van haar man is die collectie, waarvan het grootste deel op 18 mei 1936 geveild werd, vooral bekend gebleven onder de naam Reichenheim-Oppenheim.

Het echtpaar Franz en Margarete Oppenheimer verzamelde hoofdzakelijk Meissen-porselein. Julius Schnorr von Carolsfeld schreef in 1927 een bestandscatalogus voor het echtpaar: *Sammlung Margarethe und Franz Oppenheimer: Meissener Porzellan*. Van de objecten die in deze bestandscatalogus staan, is het dus zeker dat het echtpaar ze al in 1927 in bezit had. Alle objecten die voorkomen in deze collectiecatalogus hebben een zwart inventarisnummer op het object zelf. Het Rijksmuseum heeft thans 93 inventarisnummers in bezit die vermeld worden in deze catalogus en later deel werden van de collectie Mannheimer. In het exemplaar van deze catalogus in de Rijksmuseum bibliotheek staat voorin met pen geschreven: "Geschonken aan het Rijksmuseum door Mrs M.L. Palache te Londen, de dochter van de verzamelaars, april 1961".¹⁸

Naast de objecten die voorkomen in de catalogus uit 1927, zijn er nóg 91 inventarisnummers uit de verzameling Oppenheimer die via de collectie Mannheimer in het bezit van het museum terecht zijn gekomen. Deze verwervingen van ná 1927 hebben allen een rood inventarisnummer op het object.¹⁹ Ervan uitgaande dat de collectiecatalogus volledig is, kan men aannemen dat deze objecten zijn verzameld tussen ca. 1927 en ca. 1936-1937. Volgens een vermelding in het archief van het Bundesdenkmalamt in Wenen, betrof dr. F. Oppenheimer in 1937 een woning aan Reisnerstrasse 48 in Wenen, waar hij een deel van de porseleinverzameling en kostbare meubels onderbracht. In deze bron wordt eveneens beschreven dat het andere deel van de collectie Duitsland wel is uitgevoerd, maar Oostenrijk nooit is ingevoerd.

Het is bekend dat Mannheimer in dit zelfde jaar tussen 9 en 19 september in een sanatorium in Wenen verbleef. Het is daarom mogelijk dat de twee verzamelaars elkaar in deze periode hebben

¹⁸ L. Schnorr von Carolsfeld, *Sammlung Margarete und Franz Oppenheimer: Meissener Porzellan*, Berlin 1927. Rijksmuseum Research Library, call number 400 B 15-17.

¹⁹ Den Blaauwen 2000, p. 8.

ontmoet. Mannheimer moet de 184 inventarisnummers uit de collectie Oppenheimer ná 1936 verworven hebben, aangezien ze allen niet zijn opgenomen in zijn collectiecatalogus uit 1936.

Het is niet duidelijk uit welk deel van de collectie Oppenheimer de objecten die Mannheimer verwierf afkomstig zijn: het deel dat Duitsland werd uitgevoerd, maar Oostenrijk nooit ingevoerd, of het deel dat wél in Oostenrijk werd ondergebracht. In deze periode gold er echter in heel Oostenrijk een uitvoerverbod, dus indien Mannheimer kocht uit het gedeelte dat in Oostenrijk was ondergebracht, zou voor deze collectie een uitzondering moeten zijn gemaakt. Dr. F. Oppenheimer verliet Wenen in 1938 en kort daarna werd zijn voormalige woning door de SS in beslag genomen.

Collectie Hannah Mathilde Freifrau von Rothschild en de Frankfurtse tak van de familie Goldschmidt-Rothschild

In de collectie Mannheimer komen 43 inventarisnummers voor die een herkomst hebben waarin de joodse Hannah Mathilde Freifrau von Rothschild (1832-1924), haar schoonzoon of één van haar kleinkinderen genoemd worden als laatst bekende eigenaar.

De objecten waarvan Hannah Mathilde Freifrau von Rothschild de laatst bekende collectie is voor Mannheimer, zijn niet opgenomen in de lijst met mogelijk niet-heldere herkomsten, omdat niet met zekerheid te zeggen is dat het object zich tussen 1933-39 in Duits of bezet gebied bevond.²⁰ Hannah Mathilde Freifrau von Rothschild overleed al in 1924 en het is mogelijk dat Mannheimer deze objecten direct van haar verwierf, voordat het naziregime aan de macht kwam. Hetzelfde geldt voor het object uit de collectie van haar kleindochter, Lili Jeanette Baroness von Schey née von Goldschmidt-Rothschild; zij overleed in 1925. Deze theorie wordt versterkt doordat alle objecten een *Artistic number* hebben, hetgeen betekent dat zij al in 1934 in het bezit van Mannheimer waren.²¹

De dochter van Hannah Mathilde Freifrau von Rothschild, Minna Caroline von Rothschild (1857-1903), trouwde in 1878 met Maximilian Benedikt Heyum Goldschmidt (1843-1940). Ze kregen drie zonen: Albert Maximilian von Goldschmidt-Rothschild (1879-1941), Rudolph Maximilian von Goldschmidt-Rothschild (1881-1962) en Erich Max Benedikt von Goldschmidt-Rothschild (1894-1987). Toen het naziregime aan de macht kwam, kreeg de familie Goldschmidt-Rothschild steeds meer te lijden onder anti-joodse maatregelen. De familieleden kregen beperkt toegang tot hun tegoeden en moesten zeer hoge belastingen betalen.²²

In 1935 verkocht Albert Maximilian von Goldschmidt-Rothschild het landhuis Grüneburg, te Frankfurt, waar hij na zijn grootmoeder woonachtig was. In 1938 verkocht ook zijn vader Maximilian Benedikt von Goldschmidt-Rothschild zijn woning, het Goldschmidt-Rothschild-Palais aan de Bockenheimer Landstraße 10 in Frankfurt. Na de Kristallnacht eigende het stadsbestuur van Frankfurt zich in toenemende mate joods bezit toe. Maximilian Benedikt von Goldschmidt-Rothschild verkocht in 1938 onder druk zijn waardevolle kunstcollectie van circa 1.400 objecten aan de stad Frankfurt. In respectievelijk 1938 en 1939 vluchtten Rudolph Maximilian von Goldschmidt-Rothschild en Albert Maximilian von Goldschmidt-Rothschild naar Zwitserland, alwaar Albert Maximilian in 1941 zelfmoord pleegde. Hun vader bleef in Frankfurt en overleed in 1940.²³

²⁰ Zie oplegnotitie, rapport Mannheimer NMV, 2017.

²¹ Zie bijlage 2, rapport Mannheimer NMV, 2017.

²² Zie Restitutiecommissie Advies inzake Von Goldschmidt-Rothschild, dossier 1.110.

²³ Website Deutsches Zentrum für Kulturgutverluste. 22-06-2017

https://www.kulturgutverluste.de/Content/03_Forschungsfoerderung/Projekt/Museum-Angewandte-Kunst-Frankfurt/Projekt1.html

Er is met grote zorgvuldigheid onderzoek gedaan naar de objecten uit de collecties van Maximilian Benedikt Heyum Freiherr von Goldschmidt-Rothschild of een van zijn zonen, Albert Maximilian von Goldschmidt-Rothschild, Rudolph Maximilian von Goldschmidt of Erich Max Benedikt von Goldschmidt-Rothschild, omdat zij allen in Duitsland woonachtig waren ten tijde van het naziregime. Na uitvoerig onderzoek is één object (BK-16920, hieronder uitgelicht) aangemerkt als niet-helder, omdat in dit geval zeker is dat Maximilian Benedikt Heyum Freiherr von Goldschmidt-Rothschild het object nog in 1935 in bezit had. Voor de andere objecten uit deze familie is echter vooralsnog geen reden gevonden om te kunnen vaststellen, dat de objecten niet al vóór 1933 uit hun bezit waren geraakt.

Tijdens dit onderzoek is het niet mogelijk gebleken te achterhalen hoe de nalatenschap van Hannah Mathilde Freifrau Von Rothschild verdeeld werd of om een bron te vinden voor een directe transactie tussen haar en Fritz Mannheimer. In het Rothschild archief te Windmill Hill is geen enkele informatie over haar kunstcollectie of nalatenschap. Contact met musea in Frankfurt heeft eveneens geen aanvullende informatie opgeleverd.²⁴ De herkomstgegevens van de objecten uit haar collectie, die later collectie Mannheimer zijn geworden, geven hierover ook geen uitsluitel; in sommige gevallen worden ze gevolgd door de collectie van een van haar nazaten, in andere gevallen niet.²⁵ Er zijn tijdens dit onderzoek geen bronnen gevonden die bewijs geven van een directe transactie tussen Fritz Mannheimer en de verschillende leden van de familie Goldschmidt-Rothschild. Een uitzondering vormen de Riemenschneider sculpturen (BK-16986-A/B). Door de publicatie van vier rijkelijk geïllustreerde artikelen in het tijdschrift Pantheon in 1931 door de kunsthistoricus Adolf Feulner weten we dat een aantal belangrijke meubelen in 1931 nog in de collectie van de familie Goldschmidt-Rothschild was. Het is opmerkelijk dat de familie in 1931 zo in de openbaarheid trad met hun collectie.²⁶

Objectnummer: BK-16920, Objecttitel: Standaard voor een altaarkruis in de vorm van twee engelen op een voetstuk
Vervaardiger: anoniem

Inv.; ...; collection Maximilian Benedikt Heyum Freiherr von Goldschmidt-Rothschild (1843-1940), Frankfurt am Main, 1935;²⁷ ...; collection Dr Fritz Mannheimer (1890-1939), Amsterdam and Paris, 1936;²⁸ purchased from his estate, *en bloc*, by the Dienststelle Mühlmann, The Hague, for Adolf Hitler's Führermuseum, Linz, 1940;²⁹ war recuperation, SNK, 1945;³⁰ on loan, with xx other objects, from the DRVK to the museum, 1952;³¹ transferred to the museum, 1960

²⁴ Het Museum für Angewandete Kunst in Frankfurt is op dit moment met een grootschalig onderzoek bezig naar de objecten in hun collectie die afkomstig zijn uit de in 1938 verkochte collectie van Maximilian Benedikt Heyum Freiherr von Goldschmidt-Rothschild. Mogelijk komt er uit dit onderzoek nieuwe informatie naar boven over de 'vroegere' transacties.

²⁵ De feiten die de advocaten van de familie Goldschmidt-Rothschild tot dusver geleverd hebben, bieden ook geen duidelijkheid over de precieze overerving van de verschillende objecten binnen de familie.

²⁶ Zowel Erich Max Benedikt als Albert Maximilian verkochten in de vroege jaren dertig in respectievelijk 1931 en 1933, een aanzienlijk deel van hun collecties via veilingen. Sale, Erich von Goldschmidt-Rothschild (1894-1987, Frankfurt am Main), Berlin (Hermann Ball, Paul Graupe), 23 (25) March 1931 *sqq.* Sale, Albert Maximilian von Goldschmidt-Rothschild (1879-1941, Frankfurt am Main), Berlin (Paul Graupe and Hermann Ball), 13 March 1933 *sqq.* Mannheimer heeft op deze laatste veiling geen objecten verworven.

²⁷ Von Falke/Meyer 1935, p. 10, image 50.

²⁸ Von Falke 1936, p. 112, no. B.8.

²⁹ Korthals Altes 1974, pp. 21-22.

³⁰ HNA, SNK Archive, 2.08.42, inv. no. 548.

³¹ Note RMA.

Lacunes 1933-1945: ja

Opmerkingen: De herkomst van dit object is niet helder, omdat onbekend is hoe het object tussen 1935 en 1936 uit het bezit geraakte van de joodse Maximilian Benedikt Heyum Freiherr von Goldschmidt, terwijl hij zich in Duitsland bevond.

Hermine Feist-Wollheim

In de collectie Mannheimer bevinden zich vijf objecten uit de collectie van Hermine Feist-Wollheim (1855-1933, Berlijn). Uit de briefwisseling die vanaf 1937 plaatsvindt tussen Hans Feist, de zoon van Hermine Feist, en de handelaar Duveen, is bekend dat Hans Feist vanwege de politieke omstandigheden onder enorme druk stond om de collectie te verkopen. Op dat moment zijn de vijf objecten van Hermine Feist al in de collectie Mannheimer. Er is niets bekend over de wijze waarop Mannheimer deze objecten heeft verworven. Het is echter wel bekend op welk moment deze objecten in ieder geval in de collectie Mannheimer aanwezig waren; dit varieert van “vóór 1934”, “in 1934” tot “in 1936”.³² Op basis van een interne brief tussen de vestigingen van de kunsthandel Duveen in Parijs en New York, blijkt dat Hermine Feist in 1933 ernstig ziek was en dat haar zaken toen zijn overgedragen aan haar erven.³³ Deze informatie komt van de Berlijnse kunsthandel Heilbronner, eigendom van een neef van Mannheimer. Het is daarom aannemelijk dat Fritz Mannheimer hiervan op de hoogte was. Daarnaast vermeldt het Duveen-archief dat mevrouw Feist al jaren, tegen te hoge bedragen, objecten uit haar collectie verkocht. Dit was mogelijk een reden voor Duveen om deze objecten niet te kopen, maar wellicht voor Mannheimer geen bezwaar.

Milly Antonie von Friedländer-Fuld

In de collectie van Mannheimer bevinden zich zes objecten en een 175-delen tellend servies uit de collectie van mevrouw Friedländer-Fuld (1866-1943). Mevrouw Friedländer-Fuld was de weduwe van een van de meest vermogende mannen in Berlijn, Friedrich Victor von Friedländer-Fuld (1858-1917), en had een omvangrijke collectie. Tussen 1917 en 1936 verbleef zij vermoedelijk in Amsterdam, waar zij in 1921 genationaliseerd werd tot Nederlands staatsburger.³⁴ Haar kunstcollectie heeft zij pas in 1939 naar Nederland verplaatst. In datzelfde jaar vertrekt zij naar Frankrijk, maar laat haar collectie opslaan bij het bedrijf De Gruyter in Amsterdam. Deze opgeslagen collectie wordt in 1941 in beslag genomen.³⁵ Met uitzondering van twee objecten (inv. nr. BK-17042-A/B), zijn alle objecten opgenomen in de collectiecatalogus van Mannheimer uit 1936.

³² Twee objecten (inv. nr. BK-16941-A/B) staan vermeld in het fotoalbum met interieurfoto's van de Hobbemastraat 20 en waren dus al vóór 1934 in zijn bezit, één object was onderdeel van de Artistic transactie (inv. nr. BK-17485), één object is gekenmerkt als 'oud bezit, buiten Artistic gehouden' (inv. nr. BK-17487) en één object is opgenomen in de collectiecatalogus opgesteld in 1936 (inv. nr. BK-17079).

³³ GRI, Digital Collections, Duveen Brothers records, Series II. Correspondence and papers. Series II.A. Files regarding works of art: Feist Collection, ca. 1937-1939.

³⁴ Zie Restitutiecommissie Advies inzake het verzoek tot teruggave van het schilderij Charles, Prince de Rohan Soubise door J.F. Voet (NK 1840) en vier achttiende-eeuwse Louis XV fauteuils (NK 656 A-D), dossier 1.26.

³⁵ Idem.

Bijlage 1: bronnenlijst

Literatuur:

- J. de Azeredo Perdigao, *Calouste Gulbenkian, collector*, Lisboa 1969
- R. Baarsen, *Paris 1650-1900: decorative arts in the Rijksmuseum*, Amsterdam 2013
- A. Baresel-Brand, *Entehrt, ausgeplündert, arisiert*, Magdeburg 2005
- W. Bayer, *Verkaufte Kultur*, Frankfurt am Main 2001
- A. L. den Blaauwen, *Meissen Porcelain in the Rijksmuseum*, Amsterdam 2000
- D. Cannadine, *Mellon: an American life*, London 2006
- M. Conway, *Art treasures in Soviet Russia*, London 1925
- J. Euwe, *De Nederlandse kunstmarkt 1940-1945*, Amsterdam 2007
- O. von Falke, *Katalog der Sammlung F[ritz] M[annheimer]*, Amsterdam 1936
- E. Fowles, *Memories of Duveen Brothers*, London 1976
- R. Gafifullin et al., *Selling Russia's treasures*, New York 2013
- P. Golenia et al., *Paul Graupe (1881-1953)*, Cologne 2016
- M. Gross, *Rogues' gallery*, New York 2009
- M.D. Haga, "Mannheimer, de onbekende verzamelaar", *Rijksmuseum Bulletin* 22 (1974), pp. 87-95.
- U. Hartmann, *Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg*, Magdeburg 2007
- J. F. Heijbroek, "Een onbekend portret van Fritz Mannheimer door Kees van Dongen", *Rijksmuseum Bulletin* 35 (1987), pp. 329-333.
- J. F. Heijbroek, *Kunst, kennis en kwaliteit*, Zwolle 2007
- A. Heuss, *Kunst- und Kulturgutraub*, Heidelberg 2000
- A. Heuss, *Fluchtgut, Raubgut*, Zürich 2001
- J. Houwink ten Cate, *De mannen van de daad en Duitsland, 1919-1939*, The Hague 1995
- R. Janssen, *Grof geld*, Amsterdam 2011
- H.H. Josten, *Fulder Porzellanfiguren*, Berlin 1929

F. Kieslinger, *Verzeichnis der Restbestände der Sammlung Mannheimer*, [1941]

E.J. Korthals Altes, *Lotgevallen van de verzameling Mannheimer in oorlogstijd: persoonlijke herinneringen van Mr. E.J. Korthals Altes*, Wassenaar 1974

J.H.W. Leliman, *Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren*, The Hague 1920

S. van Leeuwen, *Authentiek, vervalst, gerestaureerd of pastiche?*, thesis Universiteit van Amsterdam 2012

S. Lillie, *Was einmal war*, Vienna 2003

G.-K. Loukomski, *Le Kreml (Kremlin) de Moscou*, Paris ca 1928

R. van Marle, *Italiaansche kunst in Nederlandsch bezit*, Amsterdam 1934

E. Muller and H. Schretlen, *Betwist Bezit*, Zwolle 2002

M. Müller, *Verlorene Bilder, verlorene Leben*, Munich 2009

L.H. Nicholas, *The rape of Europa*, London 1994

L.V. Prott, *Witnesses to history*, Paris 2009

S. Reuther *et al.*, *Raubkunst?*, Hamburg 2014

A. Venema, *Kunsthandel in Nederland 1940-1945*, Amsterdam 1986

Der Welfenschatz, Frankfurt am Main 1930

Eighty-five Years of Art Dealing: A Short Record of the House of Durlacher Brothers, London 1927

Restitutionsersuchen „Welfenschatz“ Darstellung des belegten historischen Sachverhaltes auf der Grundlage der Provenienzforschungen der Stiftung Preußischer Kulturbesitz (SPK), Stand: 30.11.2010, Website Stiftung Preussischer Kulturbesitz, 2017

Archieven:

Archief Bundesdenkmalamt Wenen

Dossier: Restitutions Material Franz Oppenheimer, K. 42-1

The Getty Research Institute, Los Angeles

Online archief: Duveen Brothers

The Archives of American Art, Washington/New York

Online archief: Jacques Seligmann & Co. records, 1904-1978

Haberstock Archiv, Augsburg

Hessisches Hauptstaatsarchiv, Wiesbaden
Dossier: Rothschild files

Bayerisches Wirtschaftarchiv, München
Böhler Archief

Windmill Hill archives, Waddesdon Manor
Dossier: Rothschild

Noord-Hollands archief, Haarlem
Dossier: Rijksmuseum Amsterdam
Dossier: Arrondissementsrechtbank Amsterdam

Stadsarchief Amsterdam

Archief Stedelijk Museum Amsterdam
Archief: Tentoonstelling *Italiaanse kunst in Nederlands bezit, 1934*

Maria Austria Instituut, Amsterdam

Nationaal Archief, Den Haag
Archief Stichting Nederlands Kunstbezit (no. 2.08.42)

Archief Rijksmuseum Amsterdam
Dossier Vierveijzer, afbeeldingen gemaakt in 1939-40 van de objecten in situ, Hobbemastraat 20
Dossier tentoonstelling *Italiaansche Kunst in Nederlandsch Bezit*
Dossier Stichting Nederlands Kunstbezit

Archief Germanischen Nationalmuseum, Neurenberg
Dossier Otto von Falke

Handelaarsarchieven
Wereldwijd geraadpleegd waar relevant en mogelijk.

Archieven van internationale musea
Met name musea waar Mannheimer objecten van verworven heeft in Duitsland en Oostenrijk

Bronnen aanwezig binnen het Rijksmuseum:

Inventarisboeken
Inventariskaarten
Documentatiemappen
Archief van het Rijksmuseum
Jaarverslagen van het Rijksmuseum
Rijksmuseum Bulletin
Bibliotheek

H. Elkan, Fotoalbum 'Het huis van dr. F. Mannheimer, Amsterdam', Amsterdam 1928-32
Inventarisnummer: B-F-1963-426. Onderdeel van de museumcollectie, in 1963 geschonken door Dhr P. Jaffé.

Standaard bronnen voor herkomstonderzoek periode 1933-45:

Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag
-Bibliotheek
-Databases
-Beelddocumentatie (online en fysiek)
-Archieven

Veilingcatalogi in instituten wereldwijd op basis van Frits Lugt's *Répertoire des catalogues de ventes publiques intéressant l'art ou la curiosité*, 1600-1925

Universiteit Heidelberg
Database gedigitaliseerde veilingcatalogi

Bundesarchiv, Koblenz
Database van Jeu de Paume, geconfisqueerde kunst in Frankrijk door de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg

Deutsches Zentrum Kulturgutverluste
Databases van Lostart.de

The Central Registry of Information on Looted Cultural Property
Database van Lootedart.com

Deutsche Dokumentationszentrum für Kunstgeschichte, Marburg
Database met beelddocumentatie

Verslagen en uitspraken van de Restitutiecommissie

Database van Bureau Herkomst Gezocht

Bijlage 2: objecten met Artistic-nummer

Dr. Fritz Mannheimer financierde het aanleggen van zijn kunstcollectie middels gelden van de Amsterdamse tak van de Mendelssohn bank, waar hij zelf beherend vennoot van was. In 1934 werd de kunstcollectie door Mannheimer in eigendom overgedragen aan de vennootschap naar Engels recht *Artistic & General Securities Company Ltd.*³⁶ De objecten werden echter weer in huur afgestaan aan Mannheimer, zodat deze in zijn huis konden blijven.

De administratie rondom deze transactie is tot op heden onbekend. In het archief van de Arrondissementsrechtbank Amsterdam wordt beschreven dat tijdens de transactie gebruik is gemaakt van een bestaande lijst met objecten, opgesteld in 1925.³⁷ Deze aanneming wordt versterkt door verschillende objecten die verworven zijn tussen 1930-1934, maar geen onderdeel hebben uitgemaakt van de Artistic transactie.³⁸ Gedurende het huidige onderzoek is deze lijst uit 1925 echter niet gevonden.

De selectie van objecten die deel hebben uitgemaakt van deze transactie is gebaseerd op een latere lijst, opgesteld door Mej. Hudig (conservator van de afdeling kunstnijverheid van het Rijksmuseum) in 1939. Deze lijst is het resultaat van de inventarisatie en taxatie van de collectie Mannheimer na zijn overlijden, in opdracht van de curator die het faillissement moest afwickelen. Mevrouw Hudig heeft voor deze inventarisatie een eigen nummering gebruikt, maar de objecten ook gekoppeld aan de bestaande Artistic inventarisnummers.

De lijst van mevrouw Hudig bevat naast de genoemde Artistic-nummers, nóg een verwijzing naar de Artistic-transactie, die in het kader van dit herkomstonderzoek, van belang is. Er zijn acht objecten zonder Artistic-nummer, maar met de aanvullende tekst "oud bezit, buiten Artistic gehouden". Deze beschrijving suggereert dat mevrouw Hudig de kennis had dat deze objecten vóór 1934 wél in het bezit waren van Mannheimer, maar geen onderdeel van de transactie uitmaakten. Deze objecten zijn op dezelfde wijze onderzocht als de objecten met een Artistic-nummer. Het noemen van deze groep én het gebruik van de Artistic nummering, wijst erop dat mevrouw Hudig enige vorm van administratie in handen moet hebben gehad uit de periode van de Artistic transactie.

In het kader van het herkomstonderzoek Museale Verwervingen hebben de objecten met een Artistic-nummer een lacune in de periode januari 1933 - 25 juni 1934. In samenspraak met dr. R.E.O. Ekkart is daarom besloten om deze groep objecten niet aan het volledige, intensieve herkomstonderzoek te onderwerpen. Na de fase waarin de interne bronnen zijn onderzocht, is voor deze objecten een gereduceerd aantal bronnen geraadpleegd. Uitsluitend de database www.Lostart.de en de database met veilingcatalogi van de Universiteit Heidelberg, en dan alleen voor veilingen die plaatsvonden in Berlijn in 1933 en 1934, zijn bekeken.

³⁶ Korthals Altes 1974, p. 4.

³⁷ NHA, no. 233, Het archief van de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam, 1931-1939, inv. no. 1365, image 003, p. 2.

³⁸ Zie de herkomstgegevens van BK-16947 en BK-16940.

Bijlage 3: objecten met een Russische herkomst

Tussen 1928-1933 werden meer dan 24.000 objecten door de Russische Staat verkocht aan het buitenland. Het grootste deel hiervan was adellijk, kerkelijk of museaal bezit dat als gevolg van de revolutie in 1917 was genationaliseerd.³⁹ Een groot deel van de genationaliseerde objecten bevond zich in de Hermitage, al dan niet geregistreerd. Met name uit dit museum en de Tsarenhuizen in en om Leningrad (het huidige St Petersburg) werden veel objecten verkocht.⁴⁰ Om deze verkoop in goede banen te leiden, werd *Antikvariat* opgericht. Deze 'kunsthandel' had contact met Westerse handelaren en particulieren en verkocht grote hoeveelheden kunst. Het aantal verkopen groeide snel; in 1928 verlieten er via Antikvariat 858 objecten het land en in 1929 was dat aantal al opgelopen tot 17.355 objecten.⁴¹ Administratie met betrekking tot deze verkopen is niet bewaard gebleven, maar is naar alle waarschijnlijkheid ook nooit opgesteld. Antikvariat werd in 1935 opgeheven. Tot ongeveer 1937 werden er nog onverkochte objecten teruggestuurd naar de Hermitage.⁴²

Een groot aantal objecten dat in deze periode door de Russische Staat werd verkocht, is terecht gekomen in Nederlandse musea en particuliere verzamelingen. Het is aannemelijk dat de Nederlandse kopers kennis hadden van de Russische herkomsten.⁴³ De precieze herkomsten zijn in veel gevallen echter niet gedocumenteerd en deze informatie is derhalve verloren gegaan.

Uit verschillende bronnen, zoals het archief van de kunsthandel Duveen, is bekend dat Fritz Mannheimer objecten heeft verworven via de Parijse vestiging van Antikvariat.⁴⁴ Helaas is niet van alle objecten met een Russische herkomst uit de collectie Mannheimer bekend of hij deze direct vanuit Rusland heeft verworven. Het komt namelijk ook voor dat handelaren, die direct verworven van de Russische Staat, objecten aan Mannheimer aanboden. Een goed voorbeeld hiervan is de handelaar Saemy Rosenberg, die veel objecten uit Rusland verwierf en veelvuldig zaken deed met Mannheimer. Een derde mogelijkheid is dat Mannheimer de objecten met Russische herkomsten pas veel later heeft verworven en dat de stukken die door handelaren of particulieren van de Russische Staat gekocht werden, vervolgens nog jaren in andere collecties of op de kunstmarkt hebben gecirculeerd. Dit lijkt echter onwaarschijnlijk, door zijn eerder genoemde contact met Antikvariat.

Voor de objecten uit de collectie Mannheimer is besloten om objecten met een oude Russische herkomst te behandelen als een aparte groep. In samenspraak met dr. R.E.O. Ekkart is daarom besloten om deze groep objecten niet aan het volledige, intensieve herkomstonderzoek te onderwerpen.

Een eerste argument hiervoor is dat, zoals in de korte historische schets wordt aangegeven, er sterke aanwijzingen zijn, op basis van de literatuur en verschillende archieven, dat Mannheimer via Antikvariat of via bepaalde handelaren objecten uit oude Russische collecties heeft verworven. Een aantal onderzochte objecten binnen deze groep, waar we de herkomstgeschiedenis wél van in kaart hebben weten te brengen, bevestigt dit.

Een tweede argument is dat de specifieke Russische archieven voor dit onderzoek moeilijk of niet toegankelijk bleken. Indien de archieven wél raadpleegbaar zijn, is het zeer de vraag of hier extra informatie aanwezig is, met name omdat de verkopen destijds zo min mogelijk werden gedocumenteerd. Aangezien er ook geen archief van Mannheimer bewaard is gebleven, is het niet mogelijk om de precieze transacties tussen de Russische Staat en Mannheimer in kaart te brengen.

³⁹ Solomakha 2009, p. 112.

⁴⁰ Jager 2002, p. 158.

⁴¹ Solomakha 2009, p. 122.

⁴² Solomakha 2009, p. 129.

⁴³ Jager 2002, p. 159.

⁴⁴ Zie BK-16672.

Om bovenstaande argumenten te toetsen, is een aantal objecten, steekproefsgewijs, onderzocht. Deze objecten zijn in de geraadpleegde databases nergens aangetroffen.

Bibliografie rapport

Baarsen 2013

R. Baarsen, *Paris 1650-1900: decorative arts in the Rijksmuseum*, Amsterdam 2013

Von Falke, 1936

O. von Falke, *Katalog der Sammlung F[ritz] M[annheimer]*, Amsterdam 1936

Jager 2002

J. Jager, 'Reger Handel mit den Niederlanden', in W. Bayer, *Verkaufte Kultur*, Frankfurt am Main 2002

Janssen 2011

R. Janssen, *Grof Geld*, Amsterdam 2011

Korthals Altes 1974

E.J. Korthals Altes, *Lotgevallen van de verzameling Mannheimer in oorlogstijd: persoonlijke herinneringen van Mr. E.J. Korthals Altes*, Wassenaar 1974

Solomakha 2009

E. Solomakha, 'The Hermitage, Gosmuzeifond, and Antikvariat', in A. Odom and W.R. Salmond, *Treasures into Tractors*, Washington 2009